

Çeşm-i Cihan

Çeşm-i Cihan:

Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi

ISSN: 2149-5866

Sayı: 10/2 (Aralık) 2023 s.,139-149 TÜRKİYE

DOI: 10.30804/cesmicihan.1388577

Araştırma Makalesi

KLASİK SONRASI ÇAĞATAY TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GÖRÜLEN P > F DEĞİŞİKLİĞİ: MENSUR ŞÂH-NÂME ÖRNEĞİ*

Mesut ŞEN**

Özlem TURAN***

Öz: Kök Türkçe döneminde henüz Türk dilinde olmayan sızıcı *f* sesi, ilk defa Uygur Türkçesi metinlerinde, aslen *f*li olan ödünç sözcüklerin yanı sıra *p > f* değişikliğine uğramış bazı Türkçe sözcüklerde karşımıza çıkmaktadır. Din değişikliği ile birlikte Uygur alfabesinin yanında Arap alfabesini de kullanmaya başlayan Türkler, Hakaniye Türkçesinden itibaren, içinde *f* sesi geçen ödünç sözcüklerin yazımında bu sesi bolca kullanmışlardır. Uygur Türkçesinde ve Hakaniye Türkçesinde *f* karakteri ile yazılan ödünç sözcükler, *Codex Cumanicus*'ta da Latin harfleri ile yine *f* biçiminde yazılmışlardır. Klasik Çağatay Türkçesinde Ali Şir Nevâî'nin eserlerinden itibaren bazı Türkçe sözcüklerde az sayıda da olsa *p > f* değişikliğine rastlanmaktadır. Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi döneminde, bilhassa Doğu Türkistan bölgesinde yazılan metinlerde ise *p > f* değişikliğine uğramış sözcüklerin sayısı oldukça artmıştır. Bu makalede, Fransa Millî Kütüphanesi (Bibliothèque nationale de France) "SUPPL. TURC. 1010" numarada kayıtlı olan *Şâh-nâme* adlı el yazması eserden hareketle, *p* ve özellikle *f* sesinin Kök Türkçeden Çağatay Türkçesine kadar uzanan süreçteki durumu, Türk dilinde, patlayıcı bir ses olan *p*'den, sızıcı bir ses olan *f*'ye geçiş eğilimi incelenmiş ve Klasik Sonrası Dönem'de Doğu Türkistan bölgesinde yazılan Çağatay Türkçesinin Kumul ağzına dayandığı fikri ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, *p > f* değişikliği, patlayıcı ve sızıcı ünsüzler, *Şâh-nâme*, Kumul ağzı

TURKISH P > F CHANGE SEEN IN THE TEXTS OF POST-CLASSICAL CHAGATAI: THE EXAMPLE OF PROSE SHĀH-NĀME

Abstract: The spirant *f* sound, which was not yet in the Turkish language during the Orkhon Turkish period, appears for the first time in Uyghur Turkish texts, in some Turkish words that have undergone *p > f* change, as well as in loanwords that originally had *f*. The Turks, who started to use the Arabic alphabet as well as the Uyghur alphabet with the change of religion, have used this sound abundantly in the writing of loanwords with *f* sound in them since Hakaniye Turkish. Loanwords written with the character *f* in Uyghur Turkish and Hakaniye Turkish are written in Latin letters in the form of *f* in *Codex Cumanicus*. In Classical Chagatai Turkish, from the works of Ali Şir Nevai onwards, *p > f* change is found in some Turkish words, albeit in small numbers. In the Post-Classical Chagatai Turkish period, especially in the texts written in the East Turkistan region, the number of words with *p > f* change has increased considerably. In this article, based on the manuscript *Shāh-nâme*, which is registered in the National Library of France (Bibliothèque nationale de France) under the number "SUPPL. TURC. 1010", the status of *p* and especially *f* sound from Orkhon Turkish to Chagatai Turkish, the tendency of transition from *p*, which is an explosive sound, to *f*, which is an infiltrative sound, in Turkish language are analyzed and the idea that Chagatai Turkish written in the East Turkistan region in the Post-Classical Period is based on the Kumul dialect is put forward.

Keywords: Chagatai Turkish, *p > f* change, plosive and spirant consonants, *Shāh-nâme*, Kumul dialect

Başvuru/Submitted: 09.11.2023

Kabul/Accepted: 01.12.2023

* Bu makale yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, mesut.sen@marmara.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-0867-9041

*** Dr., ozlemtuuran@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8828-9130

Türkçede *f* sesi yoktur. Dilimizde bulunan *f* sesi yabancı dillerden Türkçeye girmiş sözcükler ile yansıma sözcüklerde bulunur. Bu nedenle Kök Türk harfleriyle yazılmış yazıtlarda da *f* sesi karşımıza çıkmaz ve alfabede *f* sesini gösteren bir harf de bulunmaz. Ancak Uygur Türkçesinde ilk defa olarak *f* sesini gösteren harfe metinlerde rastlamaktayız. Tabii bu dönemde *f* sesini gösteren harfi Uygur Türklerinin çıkarıp çıkaramadıklarından emin olamıyoruz. Bazı araştırmacılar, daha yumuşak tarımsal gıdalar yemeye başladıkça insan çenesinin şeklinin ve çıkardığı seslerin değişmiş olabileceğini, bu bağlamda *f* ve *v* gibi sızıcı seslerin avcı toplumdan tarım toplumuna geçişle birlikte daha çok kullanıldıklarını ileri sürmektedirler. Ancak bu görüşe karşı çıkanlar da vardır. Mesela Antik Çin tarımı kolay çiğnenebilen pirinç üretmesine rağmen *f* ve *v* sesleri Çince de çok da yaygın değildir. Dolayısıyla bu sav, şimdilik bir iddia olmaktan öteye gidememiştir. Konu ile ilgili yapılması gereken çok fazla çalışma vardır.¹

Kök Türk yazıtlarında *Purum* biçiminde geçen 'Rum' adına Uygur metinlerinde *Furum*, *From*, *Vrom* biçimlerinde rastlanması ilginçtir. Kök Türk yazıtlarında karşımıza çıkan *(a)p(a)r pur(u)m* (KT D: 4) sözcüklerini *(a)p(a)r (a)p(a) ur(u)m* 'Avar ve Büyük Roma' biçiminde okuyan ve çeviren varsa da genel eğilim bu sözcükleri *(a)p(a)r pur(u)m* biçiminde okumakta ve sözcüklere 'Avar ve Rum' anlamlarını vermektedir (Sertkaya 1995, 143-152; Tekin 2020, 83; Berta 2010, 143). Kök Türk yazıtında *apa* olduğu iddia edilen sözcük tek *p* karakteri ile yazılıdır. Kök Türk yazıtında ünlü ile biten sözcükler genellikle gösterilmektedir. Yani metinde *apa* sözcüğünün *(a)p(a)* biçiminde değil *(a)pa* biçiminde yazılması gerekirdi. Kül Tigin yazıtında geçen *Purum* adının tarihteki Doğu Roma'yı kastettiği bilinmektedir. Ancak Roma sözcüğünün önündeki *p* harfinin nereden geldiği hususunda bilginler tam düşünce birliğine varamamaktadırlar. Bazı bilginler Soğdcada sözcüğün *Fröm* biçiminde bulunduğunu, bu nedenle Kök Türkçede bu sözcüğün *Forom* biçiminde okunması gerektiğini ileri sürmektedirler (Clauson - Tryjarski 1971, 16). Talât Tekin bu görüşü kabul edilemez bulmaktadır. Ona göre Eski Türkçenin fonolojik sisteminde *f* sesi bulunmadığı için bu sesin yerine *p* sesini gösteren harf kullanılmıştır. Talât Tekin bunu bir ses ikamesi olarak görmektedir (Tekin 2020, 83). Bize göre de Roma adını yansıtan Soğdcadaki *Fröm* biçimi Kök Türkçede *f* sesi olmadığı, bu yüzden *f* sesini gösteren harf de bulunmadığı için, *f > p* değişikliği ile *Purum*'a dönüşmüş olmalıdır. Şu hâlde ödünç sözcüklerdeki *f* sesinin Kök Türkçede *p*'ye dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Dilimizde *f* sesini gösteren harf ilk kez Uygur Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kök Türkçede geçen *Purum* sözcüğü de Uygur Türkçesinde ilk metinlerde *Furum*, *From*, *Vrom* biçimlerinde, sonraki dönemlerde yazılan metinlerde ise *Urum* biçiminde okunmaktadır

¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için: <https://www.smithsonianmag.com/science-nature/ability-pronounce-f-and-v-sounds-might-have-evolved-along-human-diet-180971710/>

(Sertkaya 1995, 143-152; Tekin 2020, 83; Wilkens 2021, 270). Buradan hareketle de içinde *f* sesi geçen ödünç sözcüklerin Uygur Türkçesinde *p* sesine dönüştürülmeden yazıldığı görülmektedir. Nitekim Uygur Türkçesinde *f* sesinin geçtiği pek çok sözcük bulunmaktadır: *aftadan* 'piskopos', *freşti* 'melek', *funlug* 'damgalı, mühürlü' (Wilkens 2021, 16, 269, 270). Uygur Türkçesinde *f* sesini gösteren karakter Türkçe sözcüklerin yazımında da kullanılmaktadır: *efir*- 'evirmek', *küfençlig* 'kibirli, gururlu', *tafran*- 'çabalamak' (Wilkens 2021, 100, 437, 659). Bu durum Uygur Türkçesinde *f* sesinin Türkçe sözcüklere de yansıtıldığını bize düşündürülebilir. Dolayısıyla Uygur Türkçesinde Türkçede daha önce bulunmayan *f* sesinin ödünç sözcüklerden bulaşma yoluyla Türkçenin seslerinden biri hâline gelmeye başladığını söyleyebiliriz.

Türkler İslamiyet'e girdikten sonra Uygur harflerinin yanında Arap harflerini de kullanmaya başlamışlardır. Arap alfabesinde *f* sesini gösteren harf bulunduğundan dolayı söz konusu harf, Hakaniye Türkçesinde, içinde *f* sesi geçen ödünç sözcüklerde bolca görülmektedir: *fesād* 'fesat' (KB 2104), *afsünçü* 'büyücü' (KB 4361), *cefā* 'eziyet' (KB 1244), *havf* 'korku' (KB 3673) gibi. Tabii yine de sözcüklerde görülen *f* sesinin Türkçede tam olarak çıkarılıp çıkarılmadığını bilmek mümkün değildir. Bununla birlikte *Codex Cumanicus*'ta içinde *f* sesi geçen ödünç sözcüklerin Latin kökenli *f* harfi ile yazılmış olması, bu sözcüklerin sadece imla olarak değil aynı zamanda söyleyiş olarak da dile yerleştiğini gösterebilir: *falan* (CC 33a/11), *fanar* 'fener' (CC 46a/25), *fil tişi* 'fil dişi' (CC 41a/11), *frangi suf* 'Frenk yünü' (CC 46b/4), *frişte* 'melek' (CC 35b/8), *sufra* 'sofra' (CC 51a/23), *suf* 'bir tür sertçe, ince yünlü kumaş, sof' (CC 46b/4) gibi. Hatta Farsçası *gül-âb* 'gül suyu' olan sözcüğün bile *Codex Cumanicus*'ta *gülaf* 'gül' (CC 42a/17) biçiminde yer alması, Uygur Türkçesinde bazı Türkçe sözcüklerde de görüldüğü üzere, Türkçede erken dönemden itibaren sınırlı sayıda da olsa patlayıcılardan sızıcılara doğru geçişlerin olabileceğini bize düşündürmelidir.

Kök Türkçede sözcük ortasında ve sonunda geçen patlayıcı *b* sesinin bir yüzyıl sonra harf değişikliğine uğramış Uygur metinlerinde sızıcı *v* sesine dönüştüğünü biliyoruz: *kubrat*- > *kuvrat*- 'toplatmak', *sebin*- > *sevin*- 'sevinmek', *eb* > *ev* 'ev', *sub* > *suv* 'su' gibi. Hatta bazı bilim adamları bu seslerin Kök Türkçe döneminde iken de sızıcı biçimde olduklarını iddia etmekte ve metinleri buna göre okumaktadırlar. Söz gelimi G. Clauson, etimolojik sözlüğünde içinde *-b*-, *-b* sesinin geçtiği sözcükleri *-v*-, *-v*'li okumuştur. Hakaniye Türkçesinde ise Kök Türkçede sözcük ortasında ve sonunda görülen *b* sesi üç noktalı *f* (ف) karakteri ile gösterilmektedir: *avla*- 'avlamak' (DLT 146/127), *sav* 'sav, söz' (DLT 512/411), *küyen*- 'övünmek' (DLT 346/278), *ev* 'ev, çadır' (DLT 27/12) gibi. Kâşgarî üç noktalı *f* (ف) karakteri ile gösterdiği bu sesi, *b* ile *f* arasında bir ses olarak tanımlamaktadır. Şu hâlde bu sesin, Karahanlı döneminde, belki daha da öncesinde, bazen patlayıcı olarak bazen de sızıcı bir biçimde ağızdan çıktığını düşünebiliriz, belki

bu harf diş-dudak v'sine de işaret ediyor olabilir. Nitekim Arapçada üç noktalı *f* (ف) sesi diş-dudak v'sini gösteren bir harftir. Özellikle yabancı dilden gelen, içinde diş-dudak v'si bulunan sözcüklerin yazımında kullanılır: فيديو (video), فودافون (vodafone), دوّف (dove).

Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsça ödünç sözcüklerde *f* > *p* değişikliğine pek rastlanmamaktadır. Bazı metinlerde *fîl* > *pîl* gibi örneklere rastlansa da bu farklılığın, sözcüğün geldiği dilde de bulunduğunu unutmamak gerekir (Steingass, 2005, 269). Bununla birlikte Çağatay Türkçesinin Klasik Dönem metinlerinden itibaren bazı Türkçe sözcüklerde, sınırlı sayıda da olsa *p* > *f* değişikliğine rastlamaktayız. Bu durum özellikle Ali Şir Nevâî'nin eserlerinde görülmekte, ancak Klasik Öncesi Dönem'de yazılmış eserlerde görülmemektedir. Bâbur'a göre Ali Şir Nevâî Herat'ta yaşamasına karşın eserlerini Andican ağzıyla yazmıştır. Bâbur bir bakıma Çağatay Türkçesinin yazı dilinin Andican ağzına dayandığını bize bildirmek istemektedir. Şu hâlde Türkçe sözcüklerdeki *p* > *f* değişikliğinin özellikle Andican ağzında bulunduğunu söylemek mümkündür. Andican ağzında bulunan bu farklılık zamanla Çağatay yazı diline de geçmiş olmalıdır: *opra*- > *ofra*- 'yıpranmak, eskimek', *toprak* > *tofrak*, *yaprak* > *yaftrak* gibi.

Çağatay Türkçesi esasen Timurlular döneminde, saray çevresinde, Aristokrat kesimin yarattığı bir edebî dildir. Hakaniye ve Harezm Türkçelerinden sonra Türkistan'da ortaya çıkan, onların devamı niteliğinde, üçüncü müşterek Türkistan Türkçesi olarak görülmektedir. Söz konusu edebî dil Timurluların Türkistan'daki iktidarına son veren Özbek hanlığında da kullanılmıştır. Özbek hanlığı da 1599 yılında Safevîler tarafından yıkılmıştır. Bu arada Batı Türkistan'da 1512 yılında Hive, 1599 yılında Buhara, 1710 yılında Hokand hanlıkları ile Doğu Türkistan'da 1514 yılında Yarkend, 1696 yılında Kumul, 1865 yılında Kâşgar-Turfan hanlıkları ortaya çıkmıştır. Gerek Batı Türkistan'da gerekse Doğu Türkistan'da ortaya çıkan bu hanlıklar Türkistan'da yeni siyasal yapıların oluşmasına yol açmıştır. Söz konusu siyasal yapılar ve farklılıklar ister istemez Çağatay Türkçesinin yazı diline de yansıtılmıştır. Bu nedenle söz konusu hanlıklarda yazılan metinlerin diline Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi adını veriyoruz. Çünkü bu metinlerde, Klasik Çağatay Türkçesindeki imlanın ve söyleyiş biçimlerinin dışına çıkılarak farklı imlaların ve ağız özelliklerinin yazı diline girmiş olduğu açık bir şekilde gözlenmektedir. Kuşkusuz bu durum, artık bu dönemde Batı Türkistan ve Doğu Türkistan hanlıklarının ayrı birer devlet statüsünde olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bazen bu farklılıkların aynı hanlık bünyesinde yazılmış metinlerde de gözlenmesi dikkat çekicidir. Şu hâlde Klasik Sonrası Dönem için, kesinkes Klasik Dönem'in yazım kurallarına, söyleyiş biçimlerine sıkı sıkıya bağlı bir yazı dilinin olmadığı, belki her hanlık bünyesinde farklı bir biçimde geliştirilen yazı dilinin olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmamız gerekir.

Üzerinde çalıştığımız Klasik Sonrası Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan mensur *Şâh-nâme*'de² çok sayıda $p > f$ değişikliğine rastlamaktayız. Bahse konu eser Kumul hanlığı döneminde, 1753-1754 yıllarında, dördüncü Kumul Hanı Yusuf Şah'ın buyruğuyla Türkçeye çevrilmiş, muhtemelen 1914-1915 yıllarında da Kumul şehrine bağlı Kara Töpi'de³ istinsah edilmiştir. *Şâh-nâme* çevirisinin her sayfasında genel olarak 21 satır bulunmaktadır. Eser toplam 666 sayfadan (333 yaprak) oluşmaktadır. Şu hâlde $p > f$ değişikliği açısından oldukça hacimli bir eserle karşı karşıyayız demektir. Söz konusu eserde geçen $p > f$ değişikliğini, $p > f$ değişikliğine uğramamış Türkçe sözcükler, Türkçe sözcüklerde görülen $p > f$ değişikliği ve ödünç sözcüklerde görülen $p > f$ değişikliği olmak üzere üç başlıkta inceleyeceğiz.

a. $p > f$ değişikliğine uğramamış Türkçe sözcükler:

Metnimizde bazı sözcüklerde $p > f$ değişikliğinin hiç görülmediğini tespit etmekteyiz. Bu sözcükler şunlardır: *çapduk* 'hazırlık, toparlanma; alet edevat, malzeme, takım' (148b/04), *çapdukluk* 'gerekli alet ve malzemesi olan, gerekli aletler ile donanmış' (114b/10), *çapul* 'saçılmak' (101b/08), *döpe* 'tepe' (273b/14) ~ *töpe* (58b/10), *döpelen-* 'yığın, küme şeklinde toplanmak, yığılmak' (115b/03), *kapuk* 'kapı' (32a/10) ~ *kapuğ* (36b/17), *kapukçı* 'kapıcı' (170a/06), *Kara Töpi* 'Kara Tepe' (333a/20), *kıpça* 'parça, uç' (14b/10), *köp* 'çok' (148b/10), *köprük* 'köprü' (133a/11), *köprük* 'körük' (103b/20), *küpe* 'zırh; bir tür savaş kıyafeti' (115b/15), *pat-* 'batmak; sığmak' (160b/11), *tepin-* 'atı sürmek için ayaklarıyla atın böğürlerine vurmak' (44a/12), *tepren-* 'hareket etmek, kımıldamak, yerinden oynamak' (33a/06), *tepret-* 'hareket ettirmek, kımıldatmak, yerinden oynatmak' (22a/07), *tüp* 'dip' (310b/19), *ürpe-* 'ürpermek' (327a/17). Bu imla bize göre asla tutarsız ya da rastgele bir imladan kaynaklanmamaktadır. Bizce bu p 'li yazılışlar bilinçli bir tercihtir. Çünkü metinde çok sık geçen sözcükler her defasında p 'li yazılmaktadır. Demek ki bu sözcüklerin söyleyişleri de p 'li biçimdedir. Söyleyiş imlaya da yansımıştır.

b. Türkçe sözcüklerde görülen $p > f$ değişikliği:

(1) Ön seste: *paqlan* > *faqlan* 'kuzu' (119a/01), *palçık* > *falçık* 'balçık, çamur' (323a/16), *patğına* > *fatğına* 'çabucak, hemencecik' (23b/15), *patman* > *fatman* 'batman, ağırlık ölçüsü' (105a/11), *pıçak* > *fıçak* 'bıçak' (293b/03), *pıslak* > *fıslak* 'süzme yoğurt' (172b/09), *pöçek* > *föçek* 'böcek' (96a/01), *pul* > *ful* 'küçük madenî para' (198a/07), *purçak* > *furçak* 'burçak' (329b/13), *put* > *fut* 'bacak; ayak' (66b/20), *pük-* > *fük-* 'bükmek, eğmek' (189a/04), *pürgen-* > *fürgen-* 'örtünmek' (273a/01), *püşür-* > *füşür-* 'pişirmek' (45b/14), *püt-* > *füt-* 'bitmek, tükenmek,

² Fransa Millî Kütüphanesinde (Bibliothèque nationale de France) "SUPPL. TURC. 1010" numarada kayıtlı olan el yazması eser, Özlem Turan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır: Özlem Turan, *Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi ile Yazılmış Mensur Şâh-Nâme (Giriş-İnceleme-Metin-Açıklamalı Dizin)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2023.

³ Günümüzdeki adı Kara Döve'dir.

sona ermek; ortaya çıkmak' (23b/17, 150b/14). Toplam 14 Türkçe sözcükte ön seste *p > f* değişikliği görülmektedir.

(2) İç seste: *arpa > arfa* 'arpa' (328a/07), *çapış- > çafış-* 'koşuşmak, koşuşturmak' (125b/03), *çaptur- > çaftur-* 'koşturmak, atla doludizgin gitmesini sağlamak' (238b/01), *çılapçı > çılafçı* 'leğen' (168b/20), *ıpar > ifar* 'misk' (33b/07), *ıparlık > ifarlık* 'miskli, göbeğinde misk denen madde bulunan (geyik)' (176b/16), *kapla- > kafla-* 'kaplamak, örtmek' (18b/10), *kalpak > kalfak* 'kalpak' (27a/13), *kirpik > kirfik* 'kirpik' (166a/02), *kopar- > kofar-* 'kaldırmak; yaptırmak, inşa ettirmek' (14b/13), *koparıl- > kofarıl-* 'yapılmak, inşa edilmek' (19b/01), *kopart- > kofart-* 'yaptırmak, inşa ettirmek' (178b/21), *köpük > köfük* 'köpük' (11b/08), *opra- > ofra-* 'yıpranmak, eskimek' (209b/04), *olpak > olfak* 'bir çeşit savaş gömleği; zırh' (7b/08), *sepürge > sefürge* 'süpürge' (54b/15), *sépür- > séfür-* 'süpürmek' (159a/07) ~ *sepür- > sefür-* (176a/12), *tapıl- > tafıl-* 'bulunmak' (166a/13), *tapşur- > tafşur-* 'emanet etmek, vermek' (79b/16), *tépçekle- > téfçekle-* 'ayağını yere vurmak, tepinmek' (34a/12), *teplik > téfik* 'tekme' (294a/14), *toprak > tofracak* 'toprak' (37a/16), *yapın- > yafın-* 'örtünmek' (215b/06), *yapınçı > yafınçı* 'yorgan' (103b/02), *yaprağ > yafrağ* 'yaprak' (64a/15), *yaptur- > yaftur-* 'kapattırmak, örttürmek' (65b/11), *yapuk > yafuk* 'örtü' (39b/15), *yapurğı > yafurğı* 'kürek' (164a/13), *yapurkaklık > yafurkaklık* 'yapraklı' (306b/05). Toplam 29 Türkçe sözcükte iç seste *p > f* değişikliği görülmektedir.

(3) Son seste: *çap- > çaf-* 'atı doludizgin koşturmak, at sürmek' (55a/17), *kop- > kof-* 'kalkmak, harekete geçmek' (56a/09), *öp- > öf-* 'öpmek' (221a/12), *sap > saf* 'sap' (252b/11), *sép- > séf-* 'serpmek, saçmak, dökmek' (109a/10) ~ *sep- > sef-* (239b/10), *tap- > taf-* 'bulmak' (300b/01), *tep- > tef-* 'tepmek, ayakla vurmak' (44b/02), *yap- > yaf-* 'kapamak, kaplamak' (92b/18), *yıp > yıf* 'ip, iplik' (71a/07). Toplam 9 Türkçe sözcükte son seste *p > f* değişikliği görülmektedir.

Bunların dışında ön seste *falçık* 'balçık, çamur' (323a/16) sözcüğü 2 kez geçerken onun *palçık* (14b/13) biçimi 1 kez, *fatğına* 'çabucak, hemencecik' (23b/15) sözcüğü 12 kez geçerken onun *patğına* (57b/18) biçimi 1 kez, *fatman* 'batman, ağırlık ölçüsü' (105a/11) sözcüğü 1 kez geçerken onun *patman* (160b/10) biçimi 3 kez, *fut* 'bacak; ayak' (66b/20) sözcüğü 43 kez geçerken onun *put* (31a/15) biçimi 1 kez geçmektedir. İç seste ise 50 kez geçen *ıfar* 'misk' (33b/07) sözcüğüne karşılık 1 kez *ıpar* (143a/11), 2 kez de *yıpar* (139b/03) sözcüğü bulunmaktadır. Son seste de 309 kez geçen *taf-* 'bulmak' (300b/01) sözcüğüne karşılık yalnızca 5 kez geçen *tap-* (74a/16) sözcüğü vardır.

c. Ödünç sözcüklerde görülen *p > f* değişikliği:

Ödünç sözcüklerde sadece ön seste görülen *p > f* değişikliği metnimizde çok seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır: Far. *palās > falās* 'palas, kaba yünden dokunan giysi; kilim, yaygı'

(14a/19). Sözcüğün *falās* (14a/19) biçimi 2 kez geçerken *palās* (173a/17) biçimi 1 kez geçmektedir. Far. *piyāla* > *fiyāla* 'piyale, şarap kadehi' (31b/18). Sözcük metinde 1 kez geçmektedir.

Görüldüğü üzere mensur *Şâh-nâme*'de Türkçe sözcüklerde, ödünç sözcüklerden çok daha fazla oranda *p > f* değişikliği bulunmaktadır. Bu durum hiç şüphesiz eserin yazıldığı sahanın o dönemdeki ağız özelliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu değişiklik sadece metnimize ait bir özellik değildir. Biz Klasik Sonrası Dönem'de yazılmış birçok eserde benzer özellikleri görebilmekteyiz. Hatta özgün adı *Yu-zhi Wu-ti Qing-Wen-jian* "Han Tarafından Düzenlenen Beş Dilli Mançuca Sözlük" olan ve 18. yüzyılın sonlarına doğru, Çin'in Mançu sülalesi devrinde, 32 defter, 35 parça, 292 kısım, 556 bölüm hâlinde, Mançucadan Tibetçe, Moğolca, Türkçe ve Çinceye olmak üzere beş dilde yazıldığı için *Beş Dilli Sözlük* olarak bilinen kavram sözlüğünde de *p > f* değişikliğine bolca rastlanmaktadır. Bahse konu sözlük farklı etnik yapılardan gelen halkın Mançuca sözcükleri, Tibetçe, Moğolca Türkçe ve Çince olarak anlamalarını sağlamak maksadıyla hazırlanmıştır. Sözlükte Mançuca bir sözcük ya da ibarenin diğer dört dilde karşılıkları bulunmaktadır. Sözlükte sözcükler yukarıdan aşağıya ve sağdan sola doğru giden bir düzenle yazılmıştır. Her sayfada yukarıdan aşağıya doğru dört sütun ve her sütunda da sekiz sözcük bulunmaktadır. Her sütunda bir sözcüğün beş ayrı dildeki karşılığı ve sekiz ayrı alfabedeki yazılışları verilmektedir. Mançuca sözcük ya da ibarenin Türkçe karşılığı Arap alfabesi ile altıncı sırada, Mançu alfabesi ile de yedinci sıradadır (Kocaoğlu, 2002, 139-149, Özyetgin, 2002, 192-202, Yasheng - Özyetgin, 2020, 47-61). Bu nedenle sözlükte Türkçe sözcükler iki ayrı alfabe ile yazılmış olmaktadır. Şu hâlde *Beş Dilli Sözlük*'te de içinde *p > f* değişikliği olan sözcükler her iki alfabenin imlasından da gözlenebilmektedir. Sözlükte rastladığımız *p > f* değişikliği görülen sözcükler şunlardır: *fāysız* < *pāysız* 'paysız' (2369), *fatrak* < *patrak* 'daha hızlı' (1524), *kofar-* < *qopar-* 'kaldırmak; yapmak' (3643), *yafuq* < *yapuk* 'örtü' (3654), *füt-* < *püt-* 'bitmek, tükenmek; ortaya çıkmak' (3693). Örnekleri incelediğimizde, sözlükte geçen sözcüklerin de, metnimizdeki sözcükler gibi, aynı biçimde *p > f* değişikliğine uğramış olduğu görülmektedir. Üstelik metnimizde sadece *p*'li biçimiyle geçen 'hazırlık, toparlanma; alet, edevat, malzeme, takım' anlamlarına gelen *çapduq* sözcüğü ile 'hareket ettirmek, kımıldatmak, yerinden oynatmak' anlamlarına gelen *tepret-* sözcüğü *Beş Dilli Sözlük*'te de *çapduq* ve *tepret-* biçimlerinde yani *p*'li olarak geçmektedir. Demek ki o dönemin Türkçesinde, sözcüklerin *p*'li ve *f*'li biçimlerinin yazılmasında bir imla birliği bulunmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere *Beş Dilli Sözlük* Mançu hükümdarı tarafından ülkesindeki Tibet, Moğol, Türk ve Çin halklarının Mançu dilindeki bir kavramı kendi dillerinde anlamaları maksadıyla yazdırıldığına göre Türkçe sözcüklerde geçen *p > f* değişikliklerinin bir ağız özelliği olmaktan çıkıp o bölgede yazı dili olarak da

kullanılan genel Türkçeyi yansıttığını söyleyebiliriz. Şu hâlde metnimizdeki Kumul ağzından kaynaklandığını düşündüğümüz $p > f$ değişikliğinin de ağız özelliği olmanın ötesine geçerek Doğu Türkistan Türkçesinin genel yazı dilinin bir özelliği hâline geldiğini ileri sürebiliriz. Tabii, *Beş Dilli Sözlük*'ü hazırlayanlardan bir grubun da Kumul Türkü olduğu, dolayısıyla sözlüğün Türkçe bölümünün onlar tarafından oluşturulduğu için Kumul ağzının sözlüğe yansıtılmış olduğu iddia edilebilir. Ancak bu iddia bize göre doğru bir iddia olmaz. Çünkü Doğu Türkistan bölgesinde yazılan pek çok yazma eserde biz bu $p > f$ değişikliğini görmekteyiz. Hatta bu $p > f$ değişikliğinin Batı Türkistan Türkçesinin edebî diline etki ettiğini de söyleyebiliriz. Çünkü Batı Türkistan Türkçesinin yazı dilinde az da olsa aynı sözcüklerde $p > f$ değişikliğine rastlanmaktadır. Demek ki Kumul ağzı özellikle 18. yüzyıldan itibaren sadece Doğu Türkistan Türkçesinin yazı dilini değil, Batı Türkistan Türkçesinin yazı dilini de kısmen etkilemiştir. Şüphesiz bu durum, Kumul hanlığındaki edebî faaliyetin yoğun ve yüksek düzeyde sürmesinin doğal bir sonucudur.

Bununla birlikte son dönemlerde, Kumul ağzına yönelik çalışmalarda Kumul ağzında böyle bir ses değişikliğinin olduğu saptanamamaktadır (Emet, 2008, Muhammed, v.d., 1997). Son dönem çalışmalarında Kumul ağzı Urumçi, Turfan, İli, Kâşgar, Tarım ağzı ile birlikte Yeni Uygur Türkçesinin merkezî ağız grubunda gösterilmektedir. Bu ağız grubunda $p > f$ değişikliği bir tarafa ödünç sözcüklerdeki f li biçimler bile p 'li biçime dönüşmüş olarak yer almaktadır: YUyg. *falan > palan* 'falan', *ferište > pérište* 'melek; güzel', *fikir > pikir* 'fikir', *sufra > supura* 'sofra', *vafat > vapat* 'vefat', *harf > herp* 'harf', *zaif > zeip* 'zayıf' gibi. Aynı özellik Türkçenin çağdaş şivelerinden Türkmen Türkçesinde de bulunmaktadır: Tkm. *fal > pal* 'fal', *fikir > pikir* 'fikir', *fitne > pitne* 'fitne, isyan', *safar > sapar* 'sefer, defa, kez', *vazife > vezipe* 'vazife', *israf > isrip* 'israf', *keyf > keyp* 'keyif' gibi. Bunun yanında bahse konu şivelerde Rusçadan giren, içinde f sesi geçen sözcüklerin bulunması da dikkat çekicidir. Bu sözcüklerin şivelerde, $f > p$ değişikliğine uğramadan, orijinalindeki gibi f li biçimde yer alması, Rusça ödünçlemelerin Arapça ve Farsça ödünçlemelere göre daha geç dönemde dile girmiş olmasından kaynaklı olabilir: YUyg. *fabrika*, *festival*, *filolog*, *farfor* 'porselen', *fotograf*; Tkm. *faktura* 'fatura', *fil'm*, *formal*, *front* 'cephe', *fosfor*, *fotograf*.

Sonuçlar

1. Kök Türkçe döneminde dilimizde sızıcı f sesi yoktur, sızıcı v sesinin olup olmadığı da tartışmalıdır.

2. Uygur Türkçesinde ödünç sözcüklerde f sesini gösteren bir harf vardır. Söz konusu harf yabancı dilden gelme sözcüklerde kullanılmaktadır. Bunun yanında *efir-*, *küfençlig* ve *tafran-* gibi bazı Türkçe sözcüklere de bu sesin yansıtıldığı metinlerde gözlenmektedir.

3. Din ve alfabe değişikliği ile birlikte Hakaniye Türkçesinden itibaren içinde *f* sesi geçen ödünç sözcüklere metinlerde bolca rastlanmaktadır.

4. Hakaniye Türkçesinde, Kök Türkçede sözcük ortasında ve sonunda görülen patlayıcı bir ses olan *b* sesinin, üç noktalı *f* (ف) harfiyle karşılandığı görülmektedir. Bu harfin de Kâşgarî'nin tanımından hareketle zaman zaman *b* sesini, zaman zaman da *f* sesini, bunların yanında belki diş-dudak ünsüzü olan *v*'yi de karşılayan bir harf olabileceği düşünülebilir.

5. Uygur Türkçesinde ve Hakaniye Türkçesinde *f* karakteri ile yazılan ödünç sözcüklerin *Codex Cumanicus*'ta da Latin harfleri ile yine *f* biçiminde yazılması dikkat çekicidir. Bu durum Uygur ve Arap harfleriyle yazılı metinlerde geçen *f* sesinin dilimizde sadece bir yazım özelliği olarak bulunmadığını, aynı zamanda ses olarak da dilimize geçtiğini gösterebilir.

6. Klasik Çağatay Türkçesinde Ali Şir Nevâî'nin eserlerinden itibaren *ofra-*, *tofrak*, *yafrak* gibi bazı sözcüklerde az sayıda da olsa *p > f* değişikliğine rastlanmaktadır. Bâbur'a göre Herat'ta yaşamasına rağmen Andican'daki Türkçe ile eserlerini yazan Ali Şir Nevâî'nin Türkçesindeki *p > f* değişikliği, bizim düşüncemize göre Fergana bölgesi Türkçesinden kaynaklanmaktadır. Bu özellik, zamanla, bilhassa Doğu Türkistan bölgesinde kullanılmakta olan Türkçeyi daha fazla etkilemiş olmalıdır.

7. Üzerinde çalıştığımız mensur *Şâh-nâme* kesin olarak 18. yüzyılda Kumul hanlığında yazılmış bir metindir. Metnimizin en belirgin dil özelliklerinden biri Türkçe sözcüklerde *p > f* değişikliğinin yoğun olarak görülmesidir. Klasik Sonrası Dönem'de Doğu Türkistan bölgesinde yazılmış birçok Çağatay metninde de aynı dil özelliğinin bulunduğu gözlenmektedir. Yine, Çin'in Mançu hanedanlığı zamanında yazılmış *Beş Dilli Sözlük*'te de aynı özelliğin bulunması, söz konusu metinlerin Doğu Türkistan'ın Kumul hanlığında kullanılmakta olan dilin etkisiyle yazıldığını bize düşündürmektedir. Biz buradan hareketle Klasik Sonrası Dönem'de Doğu Türkistan bölgesinde yazılan Çağatay Türkçesinin Kumul ağzına dayandığı fikrindeyiz. Daha sonraki dönemde Yeni Uygur Türkçesinin yazı dilinde ve günümüzde yapılan Kumul ağzı çalışmalarında bahse konu dil özelliğine hiç rastlanmaması bizim kanaatimizi değiştirmemektedir. *Beş Dilli Sözlük* Doğu Türkistan bölgesindeki yazı dilini yansıtan çok önemli bir veridir.

Kısaltmalar

CC	<i>Codex Cumanicus</i>
DLT	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i>
KB	<i>Kutadgu Bilig</i>
KT D	<i>Kül Tigin</i> yazıtının doğu yüzü

Tkm.	Türkmen Türkçesi
Yuyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynaklar

Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig III: İndeks*. Haz. Kemal Ersaslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.

Argunşah, Mustafa - Güner, Galip. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Berta, Arpad. *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. çev. Emine Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972.

Eckmann, János. *Çağatayca El Kitabı*. çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.

Emet, Erkin. *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Haz. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

Kocaoğlu, Timur. "Mançu Sarayındaki Beş Dilli Türkçe Sözlük: Wu Ti Ch'ing Wen Chien". *Türklük Araştırmaları Dergisi* - 11 (Mart 2002): 139-149.

Komisyon. *五体清文鑑 wu ti qing wen jian "Beş Dilli Sözlük"*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1957.

Muhammed, Melike - v.d. (ed.). *Hazirki Zaman Uygur Tilining Kumul Şivisi*. Urumçi: Şincang Pen Téxnika Neşriyatı, 1997.

Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. çev. İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

Özyetgin, Ayşe Melek. "Yü Chih Wu Ti Ch'ing Wen Chien: Ch'ing Sülalesi Dönemine Ait Bir Sözlük". *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu (8-10 Mayıs 2002)*. ed. F. Sema Barutçu Özönder - Melek Erdem - Gülsüm Killi - G. Selcan Sağlık. 192-202. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2002.

Sertkaya, Osman Fikri. "Büyük Roma (İmparatorluğu) = Bizans'ın Köktürk Yazıtlarındaki Adı". *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Haz. Osman Fikri Sertkaya. 143-152. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995.

Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.

Tekin, Talât. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.

Tekin, Talât - Ölmez, Mehmet - Ceylan, Emine - Ölmez, Zuhâl - Eker, Süer. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları, 1995.

Turan, Özlem. *Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi ile Yazılmış Mensur Şâh-nâme (Giriş-İnceleme-Metin-Açıklamalı Dizin)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2023.

Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch - Deutsch - Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca - Almanca - Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.

Yasheng, Tuerxun - Özyetgin, Ayşe Melek. "Beş Dilli Sözlük Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/1 (2020): s. 47-61.

<https://www.smithsonianmag.com/science-nature/ability-pronounce-f-and-v-sounds-might-have-evolved-along-human-diet-180971710/>